

С. М. ХОДЗІН

«КРЫЗІС» ГІСТАРЫЧНАЙ НАВУКІ І КРЫНІЦАЗНАЎСТВА

Імкненне пазбегнуць звыкласці, знайсці штосьці новае і незвычайнае заўсёды з'яўлялася імператывам гісторыі. Гэта дасягалася за кошт пашырэння «поля гісторыі», а апошняе, ў сваю чаргу — у выніку напрацоўкі новых эфектыўных метадаў — ад назірання і апісання да прымянення складанейшых прыёмаў матэматыка-статыстычнага, аналітычнага вывучэння і г. д.¹ Менавіта пры дапамозе гістарычнай формулы «крыніца + метада» спараджаліся новыя адкрыцці, пацвярджаліся гіпотэзы, будаваліся версіі.

Зважаючы на постмадэрнісцкія ўплывы, карысна адзначыць, што вектар цікавасці гісторыкаў-сучаснікаў змяняўся і раней. Яскравым адлюстраваннем апалітычнасці з'явілася, напрыклад, мясцовае летапісанне у Беларусі XVI—XVIII ст. Прывабнасць асабістага жыцця, актыўнай ролі чалавека як творцы падзей спарадзіла цікавы пласт гісторыка-мемуарнай літаратуры і абсалютызавалася ў мемуарнай літаратуры XVIII ст.² Адсутнасць метадаў вывучэння такога роду твораў, аднак, толькі адштурхоўвала гісторыкаў XIX ст., што памкнуліся пісаць «аб'ектыўную гісторыю». І ўжо не цікавасць грамадства да тых ці іншых праблем, але асабістыя ўяўленні працаўнікоў на полі гісторыі акрэслівалі накірункі вывучэння.

Феномен савецкай гісторыі не стварыў прэцэдэнта. Адмаўляючы гісторыю аднаго класа, савецкія гісторыкі пісалі летапіс іншага, растварыўшы ў ім, як крышталікі, асобныя чалавечыя лёсы. На наш погляд, як не дзіўна тое сцвярджаць, было гэта перадвызначана зноў жа традыцыяй — імкненнем да напісання «больш аб'ектыўнай» гісторыі і ўжываннем, амаль выключна, дакументальных крыніц.

82

Паданні, легенды, казкі, літаратурныя творы, мемуары і нават летапісы станавіліся аб'ектамі вывучэння філолагаў, літаратуразнаўцаў, але не гісторыкаў. Кароткім адступленнем ад такога «правіла» з'явілася напісанне гісторый фабрык, заводаў, камун і іншых сельскагаспадарчых аб'яднанняў з выкарыстаннем метадаў апытання (свайго роду апісальная «мікрагісторыя» 1920-х гг.).

Другая сусветная вайна з'явілася пераломным пунктам развіцця гісторыі, што адлюстравалася не толькі ў новай палітычнай карце свету. Нягледзячы на мільённыя лічбы страт, апошняя вайна асабліва акрэсліла самакаштоўнасць чалавечага жыцця і адначасова выклікала цікавасць да разнастайнасці чалавецтва ў цэлым. Пачуццё «адзінства і разнастайнасці» ахапіла большую частку творчай інтэлігенцыі. Зразумела, што рэальны вынік такога роду змены настрояў найперш назіраўся ў заходняй гістарыяграфіі. «Антрапалагічны паварот» (што ўжо стаў прадметам разгляду ў айчынай гістарычнай літаратуры³) акрэсліў і цэлы шэраг нязвыклых для традыцыйнай гісторыі крыніц: прадметаў побыту (якія прынята было называць «этнаграфічнымі матэрыяламі»), вусных сведчанняў, шырокай палітры апавядальных крыніц. Гэтае поле доўгі час знаходзілася пад папарам і вабіла вялікімі ўраджаямі новых сведчанняў аб мінулым. Але метады асваення такога роду матэрыялаў мусілі быць запазычаны ў суседзяў па гуманітарнай сферы: псіхалогіі, лінгвістыкі, літаратуразнаўства, больш блізкіх да гісторыі этналогіі і сацыялогіі. Спробы прымянення новых метадаў дазволілі гісторыкам у такой ступені рэалізаваць сваё творчае «Я», ролю інтэрпрэтатара гісторыі, што далі пачатак грунтоўным накірункам псіхагісторыі, «вуснай» гісторыі, «гендэрнай гісторыі» і г. д. Узнікла нават падстава для размоў аб з'яўленні новых дысцыплін са сваімі асобымі метадамі даследавання і крыніцамі⁴.

Аднак хацелася б выказаць перасцярогу ў сувязі з тымі канкрэтнымі з'явамі, якія акрэсліваюць парушэнне класічных прынцыпаў гістарычнай крытыкі крыніц. Так, у даследаваннях прадстаўнікоў школ псіхагісторыі мы можам назіраць выпадкі, калі апрабаваныя ў XX ст. псіхалагічныя прыёмы і метады, іх вынікі трансфармуюцца ў дачыненні да вывучэння псіхалогіі

83

чалавека эпохі старажытнасці і сярэднявечча. Але чалавек не камп'ютэр: ён не проста вырашае пастаўленыя задачы, ён вызначае і ставіць іх, знаходзячыся ўвесь час у працэсе пошуку. Гэты бок чалавечага мыслення вывучаны недастаткова: яго складана даследаваць у лабараторных умовах, паколькі пастаноўка задач адбываецца ў рэальнай жыццёвай сітуацыі. Іншай, можна меркаваць, істотнай рысай чалавечага мыслення з'яўляецца тое, што яно адбываецца ў так званым унутраным асяроддзі, кантэксце і вызначаецца эмоцыямі, самаацэнкай і г. д. (гл. эксперыменты: Pages, Dekghal, 1984). Спрощаныя падыходы некаторых з прадстаўнікоў школ псіхагісторыі можна параўнаць з апалагетамі фармацыйнага падыходу. У аснову

апошняга было пакладзена ўяўленне аб заходнееўрапейскім грамадстве сярэдзіны XIX ст., якое распаўсюджваецца па прынцыпу «мы ў мінулым» і на сярэднявечча, і на старажытнасць — з тымі ж «абавязковымі» двума «антаганістычнымі» класамі, з тымі ж эканамічнымі інтарэсамі людзей (хто з антычных філосафаў пісаў аб эканоміцы?!), з тымі ж жыццёвымі каштоўнасцямі і арыенцірамі, што і ў людзей XIX — першай паловы XX ст. І толькі з часу «школы «Анналаў» пачала зацвярджацца думка, што людзі мінулага — гэта не «мы ў мінулым», а *іншыя*.

Пэўныя праблемы ўзнікаюць як з вызначэннем паняцця «вусныя крыніцы», так і пры зборы, апрацоўцы такога роду гістарычных крыніц. Частка даследчыкаў успрымае ў якасці апошніх толькі тыя з крыніц, што функцыяніруюць у вуснай форме (момант перадачы інфармацыі ад носьбіта даследчыку альбо апытальніку). Пры азначаным падыходзе ўзнікае аднак істотная супярэчнасць з класічным вызначэннем крыніцы і патрабаваннямі да аб'екта вывучэння. Згодна з імі аб'ект павінен быць стабільным і незалежным ад даследчыка. Між іншым пастаноўка неаднолькавых пытанняў рознымі асобамі выклікае ў апытуемага розныя адказы. Крыніца інфармацыі становіцца гістарычнай толькі тады, калі яна ўключаецца ў працэс даследавання. Вусная інфармацыя павінна быць зафіксавана (кінаплёнка, магнітная стужка, стэнаграфічны альбо іншы пісьмовы запіс і г. д.). Такім чынам, можна гаварыць аб «вусных кры-

ніцах» толькі як аб групе крыніц, аб'яднаных адзінствам паходжання.

Спосаб фіксацыі інфармацыі, безумоўна, уплывае на яе змест і метады вывучэння. Усім вядомы феномен, калі нават гаваркі чалавек раптам замаўкае пры ўключэнні кінакамеры. Але ўрэшце менавіта змест і паходжанне інфармацыі крыніц дазваляюць аб'яднаць іх у больш-менш аднародныя групы. Гэта не змяняе, а, наадварот, перадвызначае неабходнасць дакладна акрэсліць абставіны фіксацыі інфармацыі (магнітная ці кінастужка, стэнаграфічны запіс ці са слоў, хто праводзіў апытанне, у форме маналогу ці дыялогу і г. д.). Пры апытанні (інтэрв'ю) пытанні павінны быць сфармуляваны так, каб яны былі зразумелымі для рэспандэнта, не падштурхоўвалі да пэўных адказаў, дазвалялі б правесці параўнанне апошніх. Аналіз крыніцы не можа быць заменены яе апісаннем (пераказам зместу). У такім выпадку, нягледзячы на модныя тэрміны не толькі не адбываецца руху наперад, але, наадварот, можна канстатаваць пэўны крок назад нават у параўнанні з «дагматычным» савецкім крыніцазнаўствам.

У апошні час зноў разгарнуліся дыскусіі аб вызначэнні «гісторыі», дакладнасці гісторыі і гуманітарных навук увогуле⁵. Да месца зноў нагадаць, што адбываецца гэта ўжо не ў першы раз. Змены ў грамадстве, яго сацыяльна-эканамічнай, палітычнай і, урэшце, у культурнай сферы заўсёды спараджалі такога роду спрэчкі. Імкненне да дакладнасці ведаў з'яўляецца істотнай характарыстыкай кожнай навукі. Крызіс «адзіна правільнай» метадалогіі і такія папулярныя зараз постмадэрнісцкія ўплывы не маглі ў чарговы раз не прывесці да самасцярджэння гуманітарнымі дакладнасці назапашаных імі ведаў і вызначэння сферы сваёй навуковай дзейнасці. Хоць урэшце, нераўнамернасці развіцця розных галін навукі перадвызначалі «крызісы» такога кшталту і ў «дакладнай» прыродазнаўчай сферы. Верагоднасць (падабаецца гэты беларускі тэрмін) інфармацыі заўсёды адносная, ведаў ніколі не бываюць вычарпальна поўнымі, гэта і прымушае кожную з навук увесць час рухацца наперад, да больш істотных ведаў, спараджаючы новыя адкрыцці, канцэпцыі.

Вярнуўшыся, такім чынам, да пачатку нашага артыкула можна яшчэ раз акрэсліць пытанне: дык што ж вызначае «навуковасць», «дакладнасць» гуманітарнай сферы, гісторыі ў прыватнасці. Адкажам: тое, што іх аб'ядноўвае — гістарычныя крыніцы, крыніцазнаўства ўвогуле.

«Хістанні» гісторыкаў ад пошукаў адзіна «правільнай» метадалогіі да адмаўлення «аднастайнасці» увогуле не маглі не адбіцца і на стане крыніцазнаўства як навукі, якое прадстаўлена ў сучаснай гуманітарна-пазнавальнай сферы фактычна у трох дастаткова аўтаномных дыскурсах⁶.

1) *Класічны* — калі крыніцазнаўства разглядаецца ў якасці адной з частак гістарычнай навукі з комплексам спецыяльных дысцыплін. Пры гэтым падыходзе вырашаюцца пазітывісцкія задачы ўстанаўлення сапраўднасці крыніц (месца, часу, аўтара) і верагоднасці яе інфармацыі. Распаўсюджаны ў 1960—1980-я гг. ён паступова губляе сваіх прыхільнікаў.

2) *Інфармалагічны* — існуе як самадастатковая галіна ведаў, што вывучае спосабы атрымання інфармацыі аб мінулым і ўзаемадзеянне інфармацыйных адзінак (апошняя вядзе да вызначэння крыніцы праз характар самой інфармацыі — «масавыя», «унікальныя» і інш.). Азначаны падыход народжаны прылівам у гісторыю даследчыкаў з прыродазнаўчых навук, а таксама пошукамі саміх гісторыкаў у галіне матэматыка-статыстычных метадаў.

3) *Культуралагічны* — выступае як самадастатковая гуманітарная метанавука, што ў сучасных гуманітарных навук выконвае функцыю аднаго метада. Сутнасць яго — вывучэнне крыніц як «помнікаў культуры», ўяўляючых сабою не носьбітаў інфармацыі, пераўтворанай даследчыкам у гістарычныя факты, а самую рэальнасць. Апошні падыход увасоблены ў цікавым вучэбным выданні спецыялістаў кафедры крыніцазнаўства і дапаможных гістарычных дысцыплін Расійскага гуманітарнага ўніверсітэта⁷.

Першая з заўважных змен: знікненне словазлучэння «гістарычнае крыніцазнаўства» і, часткова, «гістарычная крыніца». За апошнія часы дыферэнцыяцыя навук набыла такі імпульс, што значная частка гуманітарыяў разумее гісторыю ў дакладна пазітывісцкім сэнсе — як збіральніцу фактаў для развіцця

іншых навук. Імкнучыся падкрэсліць, што крыніца не змяняе сваю форму ці змест у залежнасці ад таго, гісторык, філосаф або правазнаўца яе аналізуюць, аўтары падручніка выключылі прыкметнік «гістарычная» (магчыма для новага асэнсавання крыніцазнаўства — як метанавукі, што з'яўляецца асновай міждысцыплінарнага сінтэзу).

Адкідваючы класічны падыход да крыніцазнаўства, прыхільнікі культуралагічнага выключылі з ліку актуальных і пытанне аб этапах крыніцазнаўчай крытыкі, дэталёва апісаныя прыхільнікамі класічнага падыходу (гл. падручнікі А. П. Пранштэйна). Філасофская інтэрпрэтацыя, аднак, не дае звыкламу да вызначэння элементарна-простых этапаў даследчыку зразумелага яму інструментарыя. Ядро ж вызначанага метаду крыніцазнаўства як «дыялогу дзвюх культур» — інтэрпрэтацыя крыніц — акрэслена ў падручніку на дзвюх старонках.

Такім чынам, можна гаварыць толькі аб спробе пераходу ад класічна-савецкіх традыцый крыніцазнаўства да антрапалагічна-арыентаваных, культуралагічных. Няўдаласць першых такога роду спроб часам акрэсліваюць як адсутнасць перспектывы існавання тэарэтычнага узроўню крыніцазнаўства. Нагадаем, што пытанне аб крызісе крыніцазнаўства узнікала з часу станаўлення гісторыі як навукі, са спроб першых класіфікацый крыніц. Між іншым тэарэтычныя спрэчкі не толькі напаўняліся эмпірычнымі пошукамі, але і кожны раз падштурхоўвалі апошнія.

Можна ўспомніць, як савецкія гісторыкі С. І. Якубоўская і В. П. Данілаў крытыкавалі падзел крыніц на «рэшткі» і «паданні». Сапраўды, кожная крыніца (напрыклад, летапіс) з'яўляецца і «рэшткай» і «паданнем» адначасова, уяўляючы адзінства аб'ектыўнага і суб'ектыўнага. Але, тлумачачы студэнтам адрозненні паміж дакументальнымі і апавядальнымі крыніцамі, раз-пораз звяртаешся да «састарэлых» тэрмінаў.

Адным з важнейшых на сучасным этапе, калі яшчэ не пераадолены разломы дысцыплінарных разыходжанняў, з'яўляецца пытанне аб мове гуманітарнай навукі — г. зн. аб тэрміналогіі. Да таго часу, пакуль гэтае пытанне не будзе набліжана да вырашэння, нашыя намаганні могуць быць падобныя на намаганні будаўнікоў Вавілонскай вежы на момант, калі кожны з іх загаварыў на

сваёй мове. Узнікае таксама неабходнасць канкрэтызаваць суадносіны паняццяў «крыніцазнаўства» — «гістарыяграфія»; «крыніцазнаўства» — «метадалогія».

Няма метадаў увогуле, ёсць метады, што прымяняюцца ў дачыненні да пэўных крыніц, да вывучэння пэўнай іх інфармацыі. Аналіз крыніц перадвызначае і неабходнасць ведаў аб метадах іх вывучэння. Такія падыходы мы можам бачыць у новых беларускіх выданнях па тэорыі крыніцазнаўства і матэрыялах канферэнцый⁸.

Ва ўсякім разе можна гаварыць аб пачатку закладзенай на Беларусі (спадзяемся — грунтоўнай) традыцыі вывучэння гістарычных крыніц эмпірычнымі пошукамі ўсіх гуманітарыяў, што дадуць пэўны плён для глыбокага тэарэтычнага асэнсавання працаванага матэрыялу.

¹ Сидорцов В. Н. Методология исторического исследования (механизм творчества историка). Мн., 2000.

² Ходзін С. М. Крыніцы гісторыі Беларусі (гісторыка-генетычнае і кампаратыўнае вывучэнне). Мн., 1999.

³ Шутова О.М. На пути к Истории Людей (Заметки по истории исторической мысли в конце XX века). Мн., 1999.

⁴ Теоретико-методологические проблемы исторического познания. Материалы к международной научной конференции. В 2 т. Мн., 2000.

⁵ Точное гуманитарное знание: традиции, проблемы, методы, результаты. М., 1999.

⁶ Больш падрабязна гл.: Е. А. Чернов. Источниковедческие проблемы или проблемы с источниковедением? // Вісник Дніпропетровського універсітету. 2000. Вып. 8. С. 46—50.

⁷ Данилевский И. Н., Кабанов В. В., Медушевская О. М., Румянцева М. Ф. Источниковедение: Теория. История. Метод // Источники российской истории. М., 1998.

⁸ Гістарычныя крыніцы: праблемы класіфікацыі, вывучэння і выкладання. Матэрыялы да Міжнар. навук.-практ. канф., прысвечанай 120-годдзю з дня нараджэння У. І. Пічэты. Мн., 1998; Грицкевич В. П., Каун С. Б., Ходин С. Н. Теория и история источниковедения: Пособие. Мн., 2000.